

RECENZJA

Joanna Brzezińska*

TEORIE RUCHÓW SPOŁECZNYCH W BADANIACH
FUNDAMENTALIZMU MUŻULMAŃSKIEGO

Quintan Wiktorowicz (ed.), *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*, Indiana University Press, Bloomington (IN) 2004, (316 stron)

Analizując obserwowaną od lat 70. ubiegłego stulecia ewolucję fundamentalizmu muzułmańskiego¹ jako specyficznego zjawiska społecznego zachodzącego w kręgu kultury arabsko-muzułmańskiej, współcześni badacze w różny sposób przedstawiają jego interesującą i złożoną genezę. Politolog i socjolog Gilles K e p p e l (2010) wnioskuję, że u podłoża islamizmu leżą takie procesy społeczno-polityczne, jak: spadek znaczenia i schyłek oddziaływania marksizmu oraz arabskiego nacjonalizmu, upadek Związku Radzieckiego i koniec zimnej wojny, dyfuzja „świętych bojowników” w różne części świata (np. z Afganistanu do Bośni, Algierii i in.). Zwrot w kierunku ortodoksyjnej religijności wynikał jego zdaniem ponadto z napiętych relacji między pobożnymi ludźmi klasy średniej oraz młodymi, wykształconymi, biednymi mieszkańcami miast, którzy doświadczyli zarówno brutalności świeckiej nowoczesności, jak i rozczarowania niespełnionymi

* Mgr, Zakład Socjologii Płci i Ruchów Społecznych, Instytut Socjologii, Wydział Ekono-
-miczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43, 90-214 Łódź; j_brze-
zinska@yahoo.com.

¹ Fundamentalizm muzułmański to ruch nawołujący do powrotu do źródeł klasycznej formy islamu, wiąże się z reislamizacją, która w świecie islamu rozpoczęła się w XX w. i wciąż trwa, a wspólną cechą wszystkich jego nurtów jest „duma z własnej przeszłości, upolitycznienie religii i antyeuropejskość, tj. potępienie wartości cywilizacji zachodniej” (D a n e c k i 2007: 488). Współ-
cześnie termin ten stosowany jest często wymiennie z określeniami: islamizm, radykalny islam,
islam polityczny.

obietnicami świeckiego państwa dobrobytu (Egipt, Iran). Z kolei orientalista Bernard Lewis (2010) opisuje źródła fundamentalizmu religijnego wyznawców islamu w perspektywie historycznej i makrostrukturalnej, wiążąc zjawisko to z jednej strony z upadkiem Imperium Osmańskiego i zanikiem kalifatu jako symbolu muzułmańskiej jedności, wielowiekowym zachodnim imperializmem, amerykańską obecnością w Arabii Saudyjskiej, wojną w Iraku, a także ogólnospołeczną frustracją i upokorzeniem odczuwanym w społeczeństwach arabskich z racji sojuszu między Izraelem i Stanami Zjednoczonymi. Z drugiej zaś strony, w opinii B. Lewisa radykalizacja i upolitycznienie islamu to również pokłosie szoku kulturowego związanego z „odkryciem” amerykańskiego stylu życia, obnażenia korupcji rodzimych, muzułmańskich władców, a także skutek bardziej ogólnych ideologicznych poszukiwań nowych rozwiązań po porażce procesów modernizacji w państwach z tego kręgu kulturowego.

Quintan Wiktorowicz jest jednym z tych badaczy społecznych (Bayat 2005; Meijer 2005; Olsen 2009), którzy wykorzystali teorię socjologiczną, a ściślej teorie ruchu społecznego, aby studiować fenomen islamizmu. Książka *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach* pod jego redakcją, jak twierdzi autor w recenzji umieszczonej na okładce: „będzie miała wpływ na dwie ważne dziedziny nauki: teorię ruchów społecznych oraz badania nad ruchami islamskich aktywistów”. W istocie stanowi ona ważny wkład w rozwój islamistyki z perspektywy socjologii w ogóle. Do studiów nad islamem wnosi nową całościową perspektywę teoretyczną i narzędzia empiryczne, wykorzystując różne koncepcje ruchu społecznego, co przyczynia się do poszerzenia granic i możliwości badania zorganizowanych działań muzułmańskich aktywistów (s. 4). Z kolei fakt, że przedmiotem analiz są zjawiska obserwowane w społeczeństwach islamskich, stanowi o rozwoju dyscypliny, jaką jest socjologia ruchów społecznych².

W zredagowanym przez Q. Wiktorowicza tomie zgromadzono 11 artykułów przedstawiających wnioski z badań nad islamskim aktywizmem z wykorzystaniem koncepcji teoretyczno-empirycznych opracowanych przez socjologów ruchów społecznych, głównie ze szkoły amerykańskiej (por.: Klandermans, Tarrow 2008; Della Porta, Diani 2009).

Socjologiczne ramy teoretyczne mają na celu wprowadzenie pewnego porządku scjentyistycznego w badaniach nad dynamicznymi zjawiskami społecznymi, jak również pomagają uchronić się przed błędami na etapie wnioskowania na temat zorganizowanych działań zbiorowych podejmowanych przez osoby osadzone w innej kulturze. Badacze aktywizmu islamskiego zyskują dystans do

² Rozwój socjologii ruchów społecznych zawsze następował z inspiracji bieżącymi wydarzeniami społeczno-politycznymi, czego przykładem jest zainteresowanie naukowe wzrostem aktywności w społeczeństwach obywatelskich od lat 60. ubiegłego wieku w Europie i Stanach Zjednoczonych, gdzie powstały nowoczesne teorie ruchów społecznych. Obecne zainteresowanie subdyscypliną wynika m.in. z nasilenia się radykalnego islamskiego aktywizmu, zaś badania nad ruchami fundamentalistycznymi są wyraźnie zainspirowane wydarzeniami z 11 września 2001 r. oraz późniejszymi falami ataków terrorystycznych.

przedmiotu swoich badań i unikają kilku dość powszechnych pułapek związanych z ich własną, odmienną perspektywą kulturową. Dowodzą, że deprywacja i poczucie frustracji nie mogą w pełni wyjaśniać narodzin islamizmu, gdyż ubóstwo i związane z nim poczucie niższości niekoniecznie prowadzi do zorganizowanego aktywizmu społecznego – należy bowiem także wziąć pod uwagę strukturę podejmowanych działań i ich aktorów, mobilizację zasobów, procesy decyzyjne, sieci powiązań jednostkowych oraz instytucjonalnych itd. (Olesen 2009). Dzięki zastosowaniu wybranych koncepcji teoretycznych – uwzględniających ramy interpretacyjne, tożsamość kolektywną, analizę cykli protestów i prognozę działań – motywy ideologiczne aktorów ruchu społecznego postrzegane zostają jako kluczowe wymiary aktywizmu islamskiego. Decydując się na określoną teorię ruchu społecznego, badacze unikają również pułapki poststrukturalistycznej, która nie rzadko sprowadza ruchy społeczne do symboli, języka i ideologii (Bayat 2005). Ponadto badacze ci nie pozycjonują religii i kultury islamu jako jedynego lub decydującego czynnika formatywnego dla powstania ruchu społecznego wśród religijnych bądź radykalnych muzułmanów. Aplikacja teorii ruchu społecznego sprzyja tym samym ograniczeniu wpływu kulturowych stereotypów i upowszechnionych na Zachodzie wzorów postrzegania islamu i jego wyznawców (Meijer 2005: 287).

Jak we wstępie zauważa Q. Wiktorowicz, w publikacji przyjęto „celowo szeroką” (s. 2) definicję „islamskiego aktywizmu”, aby pod parasolem tego terminu zmieścić możliwie najwięcej różnorodnych form działań zbiorowych obserwowanych w społecznościach muzułmańskich, określonych najogólniej jako „mobilizacja w działaniach kontestacyjnych na rzecz wsparcia celów muzułmańskich” (s. 2). Tak szeroka konceptualizacja pojęcia może jednak budzić zastrzeżenia, ponieważ do jednego zbioru włącza się skrajnie i wielowymiarowo odmienne inicjatywy opatrzone etykietą „islam”, „islamski”, takie jak: aktywności propagandowe i prozelityczne, pokojowe protesty kręgu wiernych (np. reprezentujących mniejszościowy odłam islamu), ataki grup terrorystycznych, działania zbiorowe zakorzenione w islamskiej tradycji, symbolice i tożsamości, ruchy o wyraźnie politycznym charakterze dążące do ustanowienia państwa wyznaniowego lub grupy promujące duchowość i mistykę islamską poprzez wspólną praktykę religijną. Niemniej jednak, pomijając powyższe wyjaśnienia definicyjne, nie można odmówić znaczenia wysiłkom autorów, którzy analizują strukturę możliwości politycznych, cykle protestów, dostępność i sposoby mobilizacji zasobów, ramy interpretacyjne działań zbiorowych oraz sieci interakcji, aby zrozumieć przyczyny, przebieg i cele ruchów społecznych w świecie muzułmańskim, bowiem „dynamika, procesualność oraz formy organizacji islamskiego aktywizmu mogą być rozumiane jako ważne elementy kontestacji, które wykraczają poza specyfikę islamu jako systemu znaczeń, tożsamości i podstawy działań zbiorowych” (s. 3).

Książka *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach* składa się z trzech części zatytułowanych kolejno: *Przemoc i kontestacja*, *Sieci i sojusze*,

Kultura i framing, a także z: przedmowy pióra Charlesa Tilly'ego, wprowadzenia redaktora tomu oraz zakończenia autorstwa Charlesa Kurzman. Każdy podrozdział stanowi odrębne studium przypadku i opiera się na solidnej podstawie empirycznej badań przeprowadzonych w różnych społeczeństwach muzułmańskich. Wiele analiz poprzedza również krótka charakterystyka wybranej teorii ruchu społecznego zastosowanej do przedmiotu badań.

W artykułach wchodzących w skład tomu przedstawiono bogatą i różnorodną problematykę. Autorzy tekstów ogniskują swoje zainteresowania naukowe wokół: wydarzeń historycznych, np. irańskiej rewolucji; działań terrorystycznych podejmowanych przez radykalnych islamistów; samoorganizacji kobiet muzułmańskich; upolitycznienia aktywności fundamentalistów religijnych; a także islamizmu w wymiarze ekonomicznym i rynkowym. Na uwagę zasługuje również geograficznie szeroki obszar badawczy. W zgromadzonych artykułach przedstawiono wyniki badań prowadzonych w 8 krajach Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, a także Zatoki Perskiej (w tym dwóch niearabskich – Iran i Turcja), odsłaniając odmienne konteksty różnych społeczeństw muzułmańskich. Nieco więcej uwagi poświęcono ruchom islamistycznym w Egipcie i Jemenie (po dwa rozdziały), z racji ich kluczowej roli w rozwoju studiów nad islamskim aktywizmem w ogóle. Dwa rozdziały dotyczą ponadto zorganizowanych działań zbiorowych podejmowanych ściśle przez szyitów. Niewątpliwie tematyczna i geograficzna rozpiętość zgromadzonych artykułów ma na celu zarówno pokazanie wielości i złożoności zjawisk społecznych w świecie islamu, które mogą być przedmiotem socjologicznej analizy, jak i podkreślenie aplikacyjności danego podejścia teoretycznego, tj. teorii ruchów społecznych do badań różnych fenomenów w rozmaitych kontekstach kulturowych.

Każdy artykuł, w którym analizuje się inny przypadek zorganizowanego zbiorowego działania, uwypukla inny aspekt badanego zjawiska jako ruchu społecznego. Wydaje się, że te zgromadzone w pierwszej części książki – poświęconej radykalnym działaniom kontestacyjnym i przemocy – dowodzą, iż zrozumienie aktywizmu islamskiego powinno zasadzać się przede wszystkim na faktach, a nie wyłącznie skupiać na dogmatach islamu jako podstawowej motywacji muzułmańskich terrorystów. Podejście teoretyczne oparte na analizie struktury możliwości politycznych wykorzystane przez Glenna E. Robinsona do badania działalności Hamasu dowodzi, że przemoc nie jest nieodłączną cechą fundamentalizmu muzułmańskiego. Sprowadzenie tej licznej formacji do kategorii grupy terrorystycznej nie daje pełnego obrazu jej aktywności jako ruchu społecznego, ignoruje bowiem dynamikę jej rozwoju i możliwych trajektorii działań. Z kolei wnikliwe studium Mohammeda Hafeza poświęcone Islamskiej Grupie Zbrojnej (Groupe Islamique Armée, GIA) w Algierii lub kolejny artykuł współautorstwa Hafeza i Wiktorowicza, którego przedmiotem są działania siłowe podejmowane przez islamski dżihad w Egipcie, ukazują znaczenie represji ze strony aparatu państwa oraz zamkniętego systemu politycznego dla radykalizacji ruchu i uru-

chomienia strategii przemocy wobec obywateli cywilnych. Poprzez szczegółowy i wnikliwy opis przypadku Hafez przekonująco wyjaśnia silną zależność między strukturą szans politycznych (determinowanych przez państwowe represje i zamknięty system polityczny), strukturą mobilizacji (organizacja o charakterze elitarystycznym) a repertuarem działań kontestacyjnych (akty przemocy) obranych przez aktywistów GIA.

Drugi rozdział publikacji składa się z czterech artykułów, których autorzy skupiają się na roli sieci powiązań i interakcji w ruchach społecznych. Dzięki obserwacji aktywności islamistów w Jemenie, Jillian Schwedler udaje się pokazać, jak ich partia polityczna, podobnie do innych partii, tworzy sojusze i przekształca je w zależności od zmieniających się możliwości i szans politycznych. Badaczka wyraźnie sugeruje, że aby zrozumieć motywy, działania i cele islamskiego aktywizmu, należy je analizować „najpierw jako ruchy społeczne, a dopiero później (jeśli w ogóle) w zakresie ich określonych przekonań” (s. 224). Janine Clark wyjaśnia zaś, jak muzułmańskie aktywistki w Jemenie rekrutują nowych członków ruchu, a także w jaki sposób ich aktywizm realnie konstruuje nowe sieci, które zmieniają strukturalnie i ideowo konfiguracje jemeńskiego społeczeństwa. Jeszcze inne ciekawe spostrzeżenie płynie ze studium Diane Singerman, która w swoim artykule wyjaśnia użyteczność nieformalnych sieci (rodzina, krąg przyjaciół) dla grup islamistycznych i podkreśla ich kluczowe znaczenie dla mobilizacji struktur w warunkach niedemokratycznych (zamknięty system polityczny), jak to ma miejsce w wielu krajach muzułmańskich. Ta nieformalna sieć interakcji ma obecnie coraz częściej kluczowe znaczenie dla wyjaśnienia powstania i rozwoju ruchu społecznego, który wcześniej w głównej mierze determinowany był poprzez formalne organizowanie się jego aktorów w określonych ramach instytucjonalnych.

Wspólnym mianownikiem trzech artykułów z ostatniego rozdziału jest odwołanie się do kontekstu kulturowego z uwzględnieniem symboliki, idei i tradycji islamu. Autorzy, wykorzystując m.in. analizę ram interpretacyjnych zorganizowanych działań zbiorowych osadzonych w muzułmańskiej kulturze, objaśniają motywy, jakimi kierują się islamscy aktywiści, a także mechanizmy ich rekrutacji oraz lojalności wobec grupy. Najciekawsze w tej części, jeśli chodzi o wnioski, wydaje się studium M. Hakan Yavuz na temat ruchów islamskich w Turcji, gdzie zakwestionowano założenie, że ich aktywiści z zasady będą zawsze wspierać islamskie partie polityczne oraz odrzucać ideę sekularyzacji. Powołując się na swoją analizę ruchu Erzurumlur w Turcji, Yavuz udowadnia, że ta nowoczesna formacja islamska zorientowana na działania w sferze gospodarczej reprezentuje zgoła inny stosunek do sekularyzacji. Liberalizacja ekonomiczna w kraju oraz zmiany w strukturze szans politycznych i mobilizacji zasobów pozwoliły im na nadanie nowych znaczeń i wytworzenie nowej tożsamości muzułmanina w nowoczesnym społeczeństwie.

Książka zredagowana przez Q. Wiktorowicza jest pierwszą tak obszerną i wszechstronną próbą ujęcia współcześnie istotnych i dynamicznych inicjatyw

społecznych z muzułmańskiego kręgu kulturowego w ramach silnie zakorzenionych w zachodniej socjologii teorii ruchów społecznych. Ludzie i wydarzenia związane z kulturą islamu, zwyczajowo traktowanego z dystansem przez pryzmat orientalizmu (Saïd 2005), zostają w tej zbiorowej pracy poddani rzetelnej, naukowej analizie. Z tego punktu widzenia publikacja ta może wydawać się tekstem przełomowym. Charles Kurzman w zakończeniu książki podkreśla bowiem, że badacze podeszli do działalności islamskich aktywistów z niespotykanym dotychczas również w wielu dziedzinach akademickich obiektywizmem. Jakkolwiek banalnie mogą zabrzmieć jego uwagi, stwierdza, że islamisci zostają potraktowani, jak normalni ludzie, a motywy ich działania nie są sprowadzone do obcej i wrogiej egzotyki fanatyzmu, tylko poddane takim samym instrumentom analizy, jak w przypadku innych ruchów społecznych. Nie bez zaskoczenia i z entuzjazmem podkreśla, że sposób, w jaki islamscy aktywiści podejmują decyzję o własnej aktywności, jest przyrównany do mechanizmu decyzyjnego, któremu podlegają działacze niemuzułmańscy. Jeśli zaś rzeczywiście tak silnie izoluje się islam w ramach teoretycznego rozwoju nauki, to Wiktorowicz i współautorzy jego studium są pionierami, którzy zasługują na nasze uznanie.

Bibliografia

- Bayat A. (2005), *Islamism and Social Movement Theory*, „Third World Quarterly”, Vol. 26, No. 6, pp. 891–908, <http://www.jstor.org/stable/4017816>, 29.10.2012.
- Danecki J. (2007), *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Della Porta D., Diani M. (2009), *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Keppel G. (2010), *Zemsta Boga. Religijna rekonkwista świata*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Klandermans B., Tarrow S. (2008), *Mobilizacja w ruchach społecznych: o syntezie koncepcji europejskich i amerykańskich*, [w:] K. Gorlach, P. H. Mooney (red.), *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 64–91.
- Lewis B. (2010), *Co się właściwie stało? O kontaktach Zachodu ze światem islamu*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Meijer R. (2005), *Taking the Islamist Movement Seriously: Social Movement Theory and the Islamist Movement*, „International Review of Social History”, Vol. 50, pp. 279–291, <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/9795>, 29.10.2012.
- Olesen T. (2009), *Social Movement Theory and Radical Islamic Activism*, [w:] T. Olesen, F. Khosrokhavar, *Islamism as Social Movement*, The Centre for Studies in Islamism and Radicalisation, Aarhus, pp. 7–33. http://cir.au.dk/fileadmin/site_files/filer_statskundskab/subsites/cir/pdf-filer/H%C3%A6fte2final.pdf, 29.10.2012.
- Saïd E. W. (2005), *Orientalizm*, Zys i S-ka, Poznań.